

NEMOCI SOUČASNÉ ČESKÉ VÝSLOVNOSTI

Pavčina KULDANOVÁ

Abstrakt:

Příspěvek poukazuje na nízkou úroveň zvukové kultury českého jazyka, a to u běžných i profesionálních mluvčích, představuje nejrozšířenější nedostatky a zamýšlí se nad jejich příčinami a prevencí. Podrobněji dokumentuje problémy dětského věku a prohřešky mluvčích profesionálů.

Klíčová slova:

zvuková kultura češtiny, ortofonie, ortoepie, řečové vady, mluvní vzor, hlasový vzor

Vlastní text

Kdybychom měli nějakého českého profesora Higginse, musel by při poslechu českých rodilých mluvčích často varovně zvedat prst – zvuková kultura současné češtiny totiž strádá mnoha neduhy, a to i v ústech profesionálních uživatelů¹. Domníváme se, že pokud nenastoupí účinná léčba, některá její onemocnění se mohou zhoubně rozbujet. Jakými chorobami zvuková stránka trpí? V souladu s lékařskou terminologií, již jsme si pro účely našeho hodnocení vypůjčili, u ní můžeme diagnostikovat zejména nemoci dědičné, dětské, infekční, nemoci z povolání, chronické a zřejmě i nevyléčitelné. Pokusíme se zde v krátkosti nejčastější problémy vyjmenovat, stanovit jejich příčinu a možný způsob léčby i zdůraznit důležitost prevence.

Dědičnost a vliv prostředí, v němž vyrůstáme (rodina i širší region), formují kvalitu zvuku naší řeči od samotného narození. Její žádoucí úroveň bývá nejčastěji snižována narušenou ortofonií, vyvolanou jak anatomickými odchylkami na mluvidlech, tak působením nesprávných vzorů mluvy. Důsledkem jsou různé typy dyslálií, regionální (nářeční) obměny výslovnosti hlásek, tedy řeč nezřetelná a nespisovná (neortoepická). Nevhodné působení mluvních vzorů můžeme označit za silně infekční – děti se mohou nakazit od svých rodičů a dalších příbuzných podílejících se na jejich výchově, rovněž však od učitelek a učitelů zejména mateřských a základních škol, případně také od svých vrstevníků; od všech těchto respektovaných nebo obdivovaných osob mohou převzít nejen specifický slovník, ale i nesprávný způsob dikce nebo nežádoucí mluvní manýry.

Dětský věk je k infekcím tohoto typu velmi náchylný, poněvadž proces postupně se zdokonalující dovednosti správně tvořit hlásky je založen na nápodobě. Do věku 6–7 let mají mít děti stabilizovanou, bezchybnou výslovnost – jak však ukazuje praxe a výzkumy komunikačních kompetencí dětí předškolních tříd mateřských škol a základních škol, povinnou školní docházku zahajuje stále více žáků s výslovnostními vadami.

Toto tvrzení zde můžeme podložit alespoň stručnými výsledky našich výzkumných sond²: poslechovou metodou jsme zkoumali zvukovou stránku mluvených projevů dětí

¹ Doložit to můžeme jak vlastním sledováním, tak zejména dlouhodobými výzkumy prováděnými pracovníci Fonetického ústavu FF UK – viz Literatura.

² Jsou obsaženy mj. v těchto vysokoškolských kvalifikačních pracích vzniklých pod vedením Pavliny Kuldánové:

RADOVÁ, L. *Řečové vady dětí mladšího školního věku*. Diplomová práce. Ostrava: OU, 2010.

mladšího i staršího školního věku v několika městských i vesnických základních školách Čech a Moravy (východní Čechy, Ostrava, Opavsko, Nový Jičín) a svá zjištění jsme konfrontovali s údaji od rodičů a učitelů, shromážděnými prostřednictvím dotazníků nebo osobních rozhovorů. Např. mezi 81 žáky 1. ročníku tří východočeských škol bylo 65% dětí s řečovou vadou, převažovali mezi nimi chlapci (62%), nejčastější zjištěnou vadou byly různé typy dyslálií – u 85% prvňáčků to byl rotacismus, u 75% rotacismus bohemicus, 58% dětí mělo problémy s artikulací sykavek, v menší míře se vyskytl také lambdacismus nebo kappacismus; většinou se jednalo o dyslálie kombinované, např. o nesprávnou výslovnost hlásek r-ř, s-z-c, š-ž-č-ř, s-z-c-ř, l-r-ř. Srovnávacím průzkumem mezi žáky 1. a 2. stupně škol na Opavsku se kupodivu nepotvrdila hypotéza předpokládající vyšší výskyt řečových nedostatků u dětí mladšího školního věku – žáci s narušenou výslovností se objevili přibližně ve stejném počtu na 1. i 2. stupni škol, lišil se jen typ převažujících poruch (mezi nimi dominoval sigmatismus, lambdacismus, rotacismus a rotacismus bohemicus); vady byly jako u předchozí oblasti zaznamenány častěji u chlapců než děvčat, dokonce u dvou žáků z 2. stupně se projevila koktavost. Stejnou neurózou řeči trpěl také jeden chlapec z 2. stupně ostravské základní školy, k běžným vadám ostravských školáků patřily sigmatismy, rotacismy a lambdacismus. Nezkoumali jsme však pouze výskyt řečových vad, všimli jsme si i jiných porušení zvukové stránky u dětí, a to vlivu nářečí na výslovnost, intonačních nedostatků, vynechávání hlásek nebo užívání vycpávkových slov. Cenné jsou rovněž informace získané od rodičů a učitelů, např. pro stanovení možných příčin nedostatků (vliv rodinného prostředí – řečové vady i jiné poruchy u blízkých příbuzných, absence logopedické péče v předškolním věku nebo předčasné ukončení této péče ve školním věku aj.).

S mnohými výše uvedenými zjištěními korespondují výsledky ankety provedené mezi učitelkami několika ostravských mateřských škol, z nichž vyplývá: někteří rodiče věnují svým dětem málo času, také se však jako nedostatečná jeví kvalita komunikace mezi rodičem a dítětem i rodičovské mluvy samotné; zhoršila se schopnost dětí (i těch větších, předškoláků) souvisle, plynule něco vyjádřit, vyprávět, děti hovoří heslovitě; přibylo řečových vad. Jakou uvádějí příčinu? – Otcové i matky s dětmi málo mluví, málo si s nimi povídají (komunikace se často omezuje jen na příkazy – zákazy – povely); děti mají málo příležitostí poslouchat souvislé vyprávění (v televizních pořadech, jež zhusta sledují, jde často o pouhý sled obrázků minimálně slovně komentovaných, projevuje se také absence dříve běžného vyprávění babiček a dědečků – prarodiče obvykle nebývají v každodenním kontaktu s vnoučaty, jsou zaměstnaní apod.); rodiče současně sami neposkytují dětem dobrý příklad – komunikace s dětmi zhruběla, došlo k její vulgarizaci; nápravu řečových vad mají dnes rodiče ve svých rukou, sami musejí docházet s dítětem do logopedické poradny; učitelky na problémy s výslovností sice upozorňují, ale rodiče se musejí o nápravu starat sami (nutno říci, že někdy dlouhodobou povinnost docházet pravidelně do poradny a doma ještě s dítětem cvičit nepodstoupí všichni rodiče); jen v některých mateřských školkách existují logopedické třídy (pokud jsou finance, podpora této činnosti ze strany vedení a školené učitelky).

Některé nemoci dětského věku přetrvávají až do dospělosti (dyslálie nebo nářečně ovlivněná výslovnost), ale během ní se mohou vyvinout ještě neduhy další, hlavně nemoci z povolání. Z hlasových profesionálů jimi nejvíce trpí učitelé, televizní a rozhlasoví hlasatelé a moderátoři, tiskoví mluvčí, významní politikové, někdy i herci.

STAŠOVÁ, R. *Úroveň mluveného projevu žáků 2. stupně ZŠ*. Diplomová práce. Ostrava: OU, 2010.

BEDEC SOVÁ, L. *Řečové poruchy u žáků základní školy*. Bakalářská práce. Ostrava: OU, 2010.

MARTÍŇKOVÁ, D. *Řečové poruchy u žáků základní školy*. Bakalářská práce. Ostrava: OU, 2010.

Např. v mluvě moderátorů zpravodajských a publicistických pořadů veřejnoprávních médií (rozhlasové stanice Radiožurnál a televizních kanálů ČT1 a ČT24), na něž jsou kladeny vyšší požadavky vzhledem k jejich předpokládané „normotvorné roli“, jsme vysledovali tyto hojně nedostatky: nezvládnuté prozodické prostředky, zejména intonaci, frázování a logické přízvuky; špatnou kvalitu hlasu (nesprávně tvořený, „přiškrcený“ hlas), tvrdé hlasové začátky; hezitační zvuky, hlasité nádechy; nejčastějším jevem však byla nesprávná výslovnost hlásek a jejich seskupení (příliš otevřená nebo redukováná výslovnost samohlásek, nedodržování jejich délky, nesprávná artikulace souhlásek a souhláskových skupin – vše vlivem řečových vad, nářečí nebo ledabylosti mluvčího). Uvedené prohřešky vnímají mnozí posluchači jako naprosto nepatřičné³ – nejenže jsou obtěžováni individuálními mluvními manýrami jednotlivých moderátorů, ale často jsou přímo mateni, a to zvláště nedbalou výslovností samohlásek, jež způsobuje záměnu významu slov, nebo nesprávnou intonaci (zejm. užíváním klesavé kadence signalizující konec výpovědi na místě náležité neukončující polokadence).

Učitelská profese s sebou přináší ještě další typ ohrožení – onemocnění hlasového ústrojí (která jsou nemocemi v pravém smyslu tohoto slova, nikoli pouze v přeneseném významu jako třeba monotónní intonace učitelova výkladu, hojná vycpávková slova, hezitační zvuky, řečové vady nebo nářeční výslovnost). Učitelé neumějí pracovat se svým hlasem, nemají téměř žádné povědomí o hlasové hygieně⁴, a proto často nemohou být považováni ani za dobré mluvní vzory, ani za vzory hlasové. V důsledku přemáhání hlasu (jeho nadměrným přepínáním, mluvením v akusticky nevhodných místnostech, nedodržováním hlasového klidu v době onemocnění) mohou vzniknout funkční poruchy typu hlasová únava, překrvení a zduření hlasivek, nedomykavost hlasivek, hlasivkové uzlíky; kromě velké hlasové zátěže je způsobuje špatně zvládnutá mluvní technika (dýchání i posazení hlasu). Někdy se hovoří přímo o tzv. školním hlasu, zesíleném a umístěném o tercii až sextu výše nad přirozenou polohou, který je používán k dosažení větší hlasitosti a důraznosti, vede ovšem ke vzniku některé z hlasových poruch⁵.

Po profesionálních mluvčích bychom neměli vyžadovat jen plynulé předání obsahu sdělení, bezchybnou a spisovnou výslovnost, logické členění textu a náležitou modulaci, zejména intonaci, ale také správné zacházení s hlasem a dechem tak, aby hlas byl libozvučný a projev celkově příjemný na poslech.

V poslední době se zdá, jako by některé z výše uvedených nemocí z povolání přešly již do chronického stadia, ba i do kategorie chorob nevyléčitelných. K nim – chtě nechtě – musíme zřejmě zařadit širokou výslovnost samohlásek u mluvčích pocházejících ze středních Čech, jelikož začala být tolerována jako běžný prvek mluvy profesionálů pražských rozhlasových a televizních studií⁶. Musíme však doufat, že bude vynalezen lék nejen proti této, ale proti jakékoli výslovnostní ledabylosti, nepečlivosti, pohodlnosti.

³ Podrobněji o tom viz SVOBODOVÁ, J., KULDANOVÁ, P. Slovo o mluveném slově v českých médiích. In *Slovo o slove*. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity, ročník 14. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity, 2008, s. 10–16. ISBN 978-80-8068-752-6.

⁴ Dokládá to např. sonda mezi učiteli, jejíž výsledky obsahuje bakalářská práce vzniklá pod vedením Pavliny Kuldanové: ŘAČÁKOVÁ, Š. *Hlasová hygiena v učitelském povolání*. Bakalářská práce. Ostrava: OU, 2010.

⁵ FROSTOVÁ, J. Péče o hlas. In JELÍNEK, M., ŠVANDOVÁ, B. a kol. *Argumentace a umění komunikovat*. Brno: MU, 1999, s. 279–295.

⁶ Upozorňujeme na to např. v článku: KULDANOVÁ, P. Je spisovná mluvená čeština v médiích nepotřebný přežitek? In *Ty, já a oni v jazyce a literatuře – sborník z mezinárodní konference pořádané katedrou bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem 2.–4. 9. 2008*. 1. díl – část jazykovědná. Ústí nad Labem: UJEP, 2009, s. 74–77.

Léčit by se však měly hlavně příčiny nemocí, v našem případě nejrůznějších mluvních nedostatků. Jejich základy jsou vytvořeny již v dětství, v rodinném prostředí, měly by však být zušlechťovány ve školách, kde jsme však často objekty nedostatečného vzdělávání nepoučenými učiteli, kteří sami nemají povědomí o náležité zvukové normě češtiny; mnohdy je to absence citu pro kultivované znění češtiny, jenž není probuzen v rodině, není pěstován ve škole a je často degradován působením médií; neumíme „správně slyšet“ a v důsledku toho pak správně mluvit.

Tento vzájemný vztah je přesně vyjádřen v jedné ze scén Shawova Pygmaliónu, v níž profesor Higgins sebevědomě prohlásí, že z Lízy Doolittlové udělá vévodkyni, pokud má dobrý sluch a mrštný jazyk. V první hodině jí dá úkol, ať odříká abecedu⁷:

Higgins: „Odříkejte abecedu.“

Líza odpoví: „Abecedu já umím. Si myslíte, že neumím nic? Nemusíte mi učit jako nějaký haranta.“ – a odříkává: „É, boé, coé, doé“ – , načež profesor Higgins zařve jako poraněný lev:

„Dost! Slyšel jste, Pickeringu? Kvůli tomu přispíváme na základní školní vzdělání. Tohle nešťastné stvoření zavřeli devět let do školy na naše útraty, aby je naučili mluvit a číst jazyk Shakespeara a Milтона. A výsledek je é, boé, coé.“ Pak pronese k Líze: „Á, bé, cé, dé.“

Líza téměř v slzách odpoví: „Dyž to říkám. É, boé, coé –

Higgins: „Dost! Řekněte láhev vína.“

Líza: „Léefina.“

Higgins: „Dokázala byste říct láhev? Ne léef –“

Líza v breku: „Já žádnéj rozdíl neslyším, jakorát že dyž to řeknete vy, zní to ňáko noblejc.“

A právě z této věty Lízy Doolittlové můžeme vyvodit užitečné doporučení: naučme se poslouchat nejen druhé, jak mluví, ale hlavně sebe samotné, abychom byli schopni autokorekce a mohli tudíž té „noblesnější“ mluvy docílit.

Zlepšení situace by snad přinesla důkladnější příprava učitelů, kteří by si uvědomovali důležitost zvuku řeči jako nedílné součásti kultivovaného projevu, a proto by se jednak snažili o zkvalitnění školní výuky zvukové stránky českého jazyka, jednak by sami působili na žáky coby vzoroví mluvčí – ovšem stejné přání můžeme číst už v odborných pracích 80 let starých⁸, je tedy otázka, zda je splnitelné. Nebylo by ovšem rozumné na tento úkol rezignovat – učitel (zejména českého jazyka) by měl zůstat vzorem hodným následování, a to po stránce jazykové, hlasové i řečové. Lingvista Vladimír Šmilauer k tomu výstižně poznamenal: „Demoralizuje-li učitel žáky svým špatným příkladem nebo kapituluje-li zbaběle před náparem nekulturního opovrhování spisovným jazykem, pak je to učitel špatný, hodný hlubokého opovržení.“

Literatura:

ADÁMKOVÁ, I. Hodnocení výslovnostních jevů z hlediska ne/spisovnosti. In *Spisovnost a nespisovnost*. Brno: MU, 2004, s. 121–124.

⁷ Citujeme vybrané pasáže této scény ze závěru 2. dějství (text hry v překladu Milana Lukeše byl otištěn v divadelním programu Bernard Shaw, Pygmalión, Národní divadlo, Praha 2005).

⁸ Viz např. WEINGART, M. Zvuková kultura českého jazyka. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932, s. 157–244.

FROSTOVÁ, J. Péče o hlas. In JELÍNEK, M., ŠVANDOVÁ, B. a kol. *Argumentace a umění komunikovat*. Brno: MU, 1999, s. 279–295.

JANÍKOVÁ, J. Moderátoři televizního zpravodajství (ze série poslechových testů „Řečový vzor“). In *Čeština doma a ve světě* 9, 2001, č. 3–4, s. 178–197.

KULDANOVÁ, P. „Mějte krásný podzemní dan“. In *Hovorená podoba jazyka v médiích*. Nitra: UKF, 2008, s. 171–176. ISBN 978-80-8094-293-9.

KULDANOVÁ, P. Je spisovná mluvená čeština v médiích nepotřebný přežitek? In *Ty, já a oni v jazyce a literatuře – sborník z mezinárodní konference pořádané katedrou bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem 2.–4. 9. 2008*. 1. díl – část jazykovědná. Ústí nad Labem: UJEP, 2009, s. 74–77. ISBN 978-80-7414-131-7.

KULDANOVÁ, P. Jak mluvíme s dětmi, na děti a pro děti. In *12. kulatý stůl (Komunikace s dětmi a mládeží – spojující i rozdělující)*. Sborník příspěvků z konference s mezinárodní účastí konané 5.–6. 11. 2009. Ostrava: PdF OU, 2009, s. 37–43. ISBN 978-80-7368-765-6.

KULDANOVÁ, P. K řečové kultuře současnosti. In ČMEJRKOVÁ, S., HOFFMANNOVÁ, J., HAVLOVÁ, E. (eds.), *Užívání a prožívání jazyka (K 90. narozeninám Františka Daneše)*. Praha: Karolinum, 2010, s. 491–495. ISBN 978-80-246-1756-5.

PALKOVÁ, Z. Srozumitelnost řeči ve vztahu k spisovnosti mluvených projevů. In *Spisovnost a nespisovnost*. Brno: MU, 2004, s. 94–98.

SVOBODOVÁ, J., KULDANOVÁ, P. Slovo o mluveném slově v českých médiích. In *Slovo o slove*. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity, ročník 14. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity, 2008, s. 10–16. ISBN 978-80-8068-752-6.

VEROŇKOVÁ, J. Průřez rozhlasovými stanicemi 1999–2002 (ze série poslechových testů „Řečový vzor“). In *Spisovnost a nespisovnost*. Sborník z mezinárodní konference. Brno: MU, 2004, s. 99–107.

VEROŇKOVÁ, J., JANOUŠKOVÁ, J. Jak hodnotí posluchači zvukovou stránku projevů u moderátorů zpravodajství ČT1? In ČMEJRKOVÁ, S., HOFFMANNOVÁ, J., HAVLOVÁ, E. (eds.), *Užívání a prožívání jazyka (K 90. narozeninám Františka Daneše)*. Praha: Karolinum, s. 115–119. ISBN 978-80-246-1756-5.

WEINGART, M. Zvuková kultura českého jazyka. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932, s. 157–244.

THE DISEASES OF CONTEMPORARY CZECH PRONUNCIATION

Summary:

The contribution emphasizes the necessity of cultivation of the acoustic level of spoken Czech language.

The author shows the most frequent defects found within the speech of children and their parents, teachers and public media news moderators and also thinks about reasons of these mistakes and possibilities of improvement of this situation.

Key words:

acoustic level of speech, pronunciation, speech pattern, voice pattern

Kontaktní adresa:

Mgr. Pavlína Kuldanová, Ph.D.

katedra českého jazyka a literatury s didaktikou

Pedagogická fakulta

Ostravská univerzita v Ostravě

Mlýnská 5

701 03 Ostrava

Pavlina.Kuldanova@osu.cz

tel. 597092643